
ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՍՈՒՐԵՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ԵՐԵՄՅԱՆ
(ԾՆՆՅԱՆ 110-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ)

Սուրեն Տիգրանի Երեմյանը ծնվել է 1908 թ. ապրիլի 10-ին Թիֆլիսում: Արդեն պատանեկության տարիներին նա ցուցաբերում էր որոշակի հակումներ դեպի հասարակական գիտությունները:

Քսանայա Երեմյանն ընդունվեց Երևանի պետական համալսարանի պատմագրական ֆակուլտետը: Առաջին գիտական քայլերը կատարելով Հակոբ Մանանդյանի ղեկավարությամբ՝ Ս. Երեմյանը բացահայտեց իր պատմաբան-աշխարհագրագետի ձիրքը, պատրաստեց մի թեզ՝ Անդրկովկասի առևտրական ուղիները IV դարում համաձայն հռոմեական ճանապարհացույց “Պևտինգերյան քարտեզի” ու հեղինակակցեց անվանի գիտնականին իր առաջին քարտեզով (“Հայաստանի հին ճանապարհները Artaxata – Satala և Artaxata – Tigranocerta”): Այդ ժամանակ ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառի ջանքերով արդեն ձևավորվել էր հայ հնագիտական դպրոցը, և նրա սաներից Աշխարհբեկ Քալանթարը 1931 թ. ձեռնամուխ եղավ Հայոց հին մայրաքաղաք Վաղարշապատի հնագիտական ուսումնասիրությանը. Ս. Երեմյանն էլ դարձավ արշավախմբի մասնակիցներից մեկը:

Հետհամալսարանական կրթությունը Ս. Երեմյանը ստացավ 1932 թ.՝ ընդունվելով ՍՍՀՄ ԳԱ անդրկովկասյան մասնաճյուղի “Կովկասագիտական ինստիտուտի” ասպիրանտուրան: Նրա գիտական ղեկավարությունը ստանձնեց ակադեմիկոս Ն. Մառը: Այս անվանի արևելագետի նախաձեռնությամբ հիշյալ ինստիտուտի երիտասարդ գիտաշխատողը 1935 թ. գործուղվեց Լենինգրադ՝ պատմագիտության դարբնոց՝ ՍՍՀՄ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտ՝ ավարտելու համար իր կովկասագիտական ուսումնասիրություններից մեկը: Եվ նույն 1935 թ. նա, պաշտպանելով “Քարթլիի (Արևելյան Վրաստանի) ֆեոդալական կազմավորումները մարզպանական շրջանում” թեմայով ատենախոսությունը, ստացավ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան (1936

¹ Հ. Մանանդյան. Հայաստանի հին ճանապարհները. – “Տեղեկագիր գիտության և արվեստի ինստիտուտի”, 1931, - 5, ներդիր՝ 86 և 87 էջերի միջև:

թ.):

Մա մի ժամանակ էր, երբ նորաստեղծ Խորհրդային Միությունը կառուցում էր կոմունիստական գաղափարախոսության վրա խարսխված իր ազգային քաղաքականությունը՝ առաջ մղելով հին ու նոր ձևավորվող ազգերի, ազգությունների համահարթեցման սկզբունքը: Այս ոգով պետք է շարադրվեին նաև Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմությունները: Ս. Երեմյանին հանձնարարվեց “ՄՍՀՄ պատմություն” առաջին բազմահատորյակի համար գրել Հայաստանի և Ադվանքի պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև XI դարը: Նա տեքստին հավելեց Հայաստանի և Կովկասի պատմական մի շարք քարտեզներ: Նույն՝ 1935 թվականից, Ս. Երեմյանը Լենինգրադի պետական համալսարանի պատմության և բանասիրության ֆակուլտետներում դասավանդում էր հայ ժողովրդի պատմություն: 1938-ից նա ՄՍՀՄ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող էր:

1941 թ., հրավեր ստանալով ՄՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղից՝ ԱՐՄՖԱՆ-ից, Ս. Երեմյանը տեղափոխվեց Երևան և աշխատանքի անցավ Պատմության ինստիտուտում (որպես գիտնական քարտուղար), ուր գործեց մինչև կյանքի վերջը: 1941–1942 թթ. նա ինստիտուտի տնօրենի ժամանակավոր պաշտոնակատարն էր: Երկրորդ աշխարհամարտից անմիջապես հետո, արդեն լիարժեք կարգավիճակ ստացած ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի համակարգում սկսված վերակառուցումների ընթացքում՝ Պատմության ինստիտուտում կազմավորվում էին առանձին սեկտորներ կամ բաժիններ: Ս. Երեմյանը գլխավորեց Հին և միջին դարերի (1964 թվականից՝ Միջին դարերի, 1971-ից՝ Հին դարերի) պատմության բաժինը: Ստալինյան տասնամյակներին, անգամ հետո էլ՝ ազգային պատմությունն ուսումնասիրելը հնարավոր էր միայն գաղափարախոսական որոշակի կարծրատիպերի շրջանակներում, որոնցից դուրս գալը գիտնականի համար դժվար, նույնիսկ վտանգավոր էր:

1953 թ. Մոսկվայում Ս. Երեմյանը “Հին Հայաստանի ստրկատիրական հասարակարգը” թեմայով պաշտպանեց դոկտորական ատենախոսություն, ապա ընտրվեց ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ ու նշանակվեց Պատմության ինստիտուտի տնօրեն (1953–1959 թթ.): Նա մինչև 1960-ականների վերջը ստացել էր գիտնականի համար հնարավոր գրեթե բոլոր պաշտոններն ու կոչումները (1963 թ. ընտրվեց ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, 1965–1968 վարում էր ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղարի պաշտոնը), սակայն նախևառաջ գիտնական էր ու մանկավարժ: Գիտության կենտրոններում անցկացրած տարիներին սեփական դիտարկումներից, գիտական տարբեր գազաթափոցներում խոշոր մասնագետների հետ ունեցած շփումներից՝ Ս. Երեմյանը գիտակցում էր կենդանի և մեռած, արևելյան ու եվրոպական լեզուների

կարևորությունը հայագիտության առաջընթացի համար: Գիտնականի շուրջ խմբված երիտասարդ պատմաբանները, արևելագետներն ու հնագետները ռուսաստանյան կենտրոններում տիրապետեցին ասորերենին, հունարենին, պարսկերենին, արաբերենին, թուրքերենին, ինքնուրույն ուսումնասիրելու համար օտար սկզբնաղբյուրները և երկաթե վարագույրի մյուս կողմում ստեղծվող օտարալեզու հարուստ պատմագիտական շտեմարանը:

Ս. Երեմյանը Երևանում էլ իր եռանդն ու գիտելիքները հաղորդում էր տարբեր բուհերի ուսանողներին: Ապա նրանց մի մասը հմուտ դեկավարի օժանդակությամբ մուտք գործեց գիտություն (մոտ քառասուն դիսերտանտներ ու ասպիրանտներ):

Խորհրդային Միության կառավարական և կուսակցական շքանշաններն ու մեդալները նոմենկլատուրայի մեջ ներառված անձանց համար պարտադիր դրեակող էին, որոնց նկատմամբ Ս. Երեմյանն անտարբեր էր՝ նվիրելով իր ժամանակի մեծ մասը պատմագիտության տարբեր ասպարեզներին. հայագիտություն, վրացագիտություն, կովկասագիտություն, բյուզանդագիտություն, պատմական աշխարհագրություն: Նախորդ դարի ընթացքում տակավին նոր էին ձևակերպվում ու մշակվում հին և միջին դարերի պատմության մի մեծ շարք հարցադրումներ ու խնդիրներ, որոնց լուծման դեկը Ս. Երեմյանի ձեռքում էր: Դրանցից էին՝ հայ ժողովրդի կազմավորումը, սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը, հայ-վրացական, հայ-բյուզանդական առնչությունները, կովկասագիտությունը, Հայաստանի ու Անդրկովկասի պատմական աշխարհագրությունը: Ընդ որում՝ գիտնականը հավասարապես խորացած էր շուրջ երեսուն դարի ձգվածություն ունեցող հիշյալ հարցերից յուրաքանչյուրի մեջ՝ իր վճռական խոսքն ասելով նշված ասպարեզներից յուրաքանչյուրում:

Տասնամյակներ շարունակ Ս. Երեմյանը հետազոտեց հայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման հիմնախնդիրը: Պատմական սկզբնաղբյուրների, հին լեզուների, պատմական գործընթացների իմացության շնորհիվ վաստակաշատ ակադեմիկոսը ներկայացրեց հայ ժողովրդի կազմավորմանը մասնակցած և այս երկարատև գործընթացում տարբեր ազդեցություն ու ներդրում ունեցած բաղադրիչների աշխարհագրության, միավորման մեխանիզմի, դրա պատճառների և ժամանակային շրջանակների մասին մի հայեցակարգ: Ընդ որում՝ հայ ժողովրդի էթնոգենեզի խնդիրներում եվրոպական գիտության մեջ գերիշխում էր միգրացիոն մոտեցումը: Գիտնականը կարծում էր, որ ավելի ճիշտ է ունենալ սեփական ժողովրդի պատմական ուղեծրի վերաբերյալ թեկուզ մասամբ թերի մի տեսություն, քան թե բավարարվել օտարերկրյա արևելագետների գիտական մշա-

կումներով. միննույն ժամանակ պատրաստ էր օգտվել նրանց գաղափարներից²:

Ս. Երեմյանն առաջադրեց Հայոց կազմավորման չորս փուլերի տեսությունը (ավելի ճիշտ՝ վարկածը)³: Փուլերից յուրաքանչյուրում (որոնք սկսվելով մ. թ. ա. II հազ. կեսերին՝ ավարտվեցին մ. թ. ա. I հազ. կեսերին) կազմավորման հետզհետե ավելի ուժգին ծավալվող ու որակապես հարստացող գործընթացի շարժիչ էր դառնում Հայկական լեռնաշխարհի չորս տարածաշրջաններից մեկը՝ համապատասխանաբար՝ 1) Հայասան, 2) Արմե-Շուպրիան, 3) Վանա լճի ավազանը և 4) Արարատյան դաշտը: Իր թերություններով հանդերձ՝ Ս. Երեմյանի վարկածը ամրագրեց մի կարևոր երևույթ. լեռնաշխարհի ցեղերի ու ցեղային միությունների միավորումը հանգեցրեց Հայկական լեռնաշխարհում առաջին ժողովրդի՝ հայ ժողովրդի առաջացմանը, հետևաբար, հայերը Հայկական լեռնաշխարհի բնիկ (ավտոխտոն) ժողովուրդ են:

Ս. Երեմյանի գիտական հետաքրքրության մյուս վեկտորը հին Հայաստանի հասարակական կարգն էր: Խորհրդային պատմագիտությունը, որն ուներ շեշտված սոցիալ-տնտեսական կողմնորոշում, մարդկության առաջընթացը տեսնելով դասակարգային պայքարի արդյունքում ծնված նոր հասարակարգերի հաղթանակի մեջ, պնդում էր, որ հին Արևելքի զարգացած երկրներն ու հասարակություններն իրենց քաղաքական, տնտեսական և հասարակական հաստատություններով ներգործում էին հարևանների համապատասխան կառույցների վրա՝ արագացնելով նրանց վերափոխումը: Ս. Երեմյանն այս աքսիոմը 1930-ական թվականներից հիմք դարձնելով՝ նորովի ներկայացրեց հին Հայաստանի հասարակարգը: Երկրագործության, անասնապահության, արհեստների, առևտրի ու առևտրական ուղիների քննությամբ գիտնականը վերականգնեց Հայաստանի տնտեսության համայնապատկերը: Սա ծայրաստիճան դժվարին գործ էր, եթե ի նկատի առնվի, որ ուսումնասիրողների տրամադրության տակ եղած հնագիտական նյութերի հավաքածուն դեռ աղքատ էր, իսկ բուն տեղական գրավոր սկզբնաղբյուրները, բացառությամբ Վանի թագավորության շրջանի՝ աննշան:

Ս. Երեմյանը ցույց տվեց, որ հին Հայաստանում կողք կողքի գործում էին հասարակության առանցքը կազմող ազատ համայնականների ինստիտուտը և լայնորեն տարածվող մասնավոր տնտեսությունները՝ դաստակերտներն ու ա-

² *Տե՛ս, օրինակ, Ի. Մ. Дьяконов. Предыстория армянского народа: история Армянского нагорья с 1500 по 500 г. до н. э., хурриты, лувийцы, протоармяне. Ереван, 1968.*

³ *Առավել ծավալուն և մշակված այս տեսությունը տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան. Հայ ժողովրդի կազմավորման ընթացքը. - ՊԲՀ, 1970, № 2, էջ 26-56:*

գարակները, որոնք հիմնականում կիրառում էին ստրուկների աշխատանքը⁴:

Ստրկատիրական բնույթի ներկայացվեց նաև Հայաստանի պետական կառուցվածքը: «Հին Հայաստանի ստրկատիրական հասարակարգը» թեմայով դոկտորական ատենախոսության և այլ ուսումնասիրությունների էջերում Ս. Երեմյանն որակապես սահմանազատեց հին Հայաստանի ու միջնադարյան կամ ֆեոդալական Հայաստանի հասարակարգերը: Վանի թագավորությունը, որի ժառանգորդը և իրավահաջորդն անտիկ Հայաստանն էր, ճանաչվեցին որպես Խորհրդային Միության տարածքում երբեմնի եղած հնագույն ստրկատիրական երկրներ: Երևանն էլ դարձավ Միության տարածքում հիմնադրված հնագույն քաղաքը:

Ֆորմացիոն ջրբաժանի մյուս կողմում ավատատիրական կարգերը որդեգրած Հայաստանն էր: Եվ Ս. Երեմյանը ֆեոդալիզմի ծագման խնդրին նվիրեց մի շարք ուսումնասիրություններ⁵: Հայ պատմագրության մեջ ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման հարցի վերաբերյալ մինչ այդ տիրապետում էր ակադ. Հ. Մանանդյանի վարկածն այն մասին, որ ֆեոդալիզմը բնորոշ էր արդեն հին Հայաստանին: Ս. Երեմյանը, ֆեոդալիզմի առաջացումը պայմանավորելով ստրկատիրական հասարակարգի ճգնաժամի հետ, պնդեց, որ մ. թ. III – IV դդ. - Հայաստանում աներկբա գերիշխում էր ֆեոդալական արտադրաեղանակը: Մասամբ նաև համաձայնելով Հ. Մանանդյանի տեսակետին՝ Ս. Երեմյանն ընդգծեց, որ ստրկատիրության ընդերքում, մ. թ. I դարերից սկսած, հասարակության զարգացումը Հայաստանում դրսևորվեց ֆեոդալական տարրերի աստիճանական հանդես գալով և ծավալումով: Զուգահեռներ տեսնելով Եվրոպայի հասարակությունների ու Հայաստանի միջև՝ Ս. Երեմյանը սրա կողքին նաև նկատեց, որ Հայաստանի ծայրամասերում որտեղ ստրկությունն ավելի թույլ էր արտահայտված, նախնադարյան-համայնական հասարակարգը և շահագործման նահապետական եղանակները պարզապես փոխարինվեցին վաղ ֆեոդալականներով. դիցուք, հասարակության զարգացումն այստեղ ընթացել է ուղիղ ճանապարհով՝ նախնադարյան համայնական հասարակարգից դեպի ֆեոդալիզմը:

⁴ *Տե՛ս, օրինակ*, С. Т. Еремян. Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху. – «Известия АН АрмССР, общественные науки», 1948, ¹ 11, с. 33–73; *Նույնի՝* О рабстве и рабовладении в древней Армении. – «Вестник древней истории», 1950, № 1, с. 12–26; *Նույնի՝* Упорядоченность и политическая организация древней Армении. – «Известия АН АрмССР», 1970, № 6, էջ 90–98:

⁵ *Տե՛ս, օրինակ*, С. Т. Еремян. Раннефеодальные государства Закавказья в Сасанидский период. – История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства. М.–Л., 1939, с. 101–168; *Ս. Երեմյան. Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացումը Հայաստանում. – Հայ ժողովրդի պատմություն, մաս 1, Երևան, 1951, էջ 76–89:*

Խնդրի հետևողական զարգացումը հանգեցրեց միջնադարյան Հայաստանի պատմության պարբերացմանը: Տարակարծությունները նահանջեցին, երբ լույս տեսավ Ս. Երեմյանի «Հայաստանի ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմության պարբերացման փորձ»-ը⁶: Այն Հայաստանում ֆեոդալական հասարակարգի սկզբնավորումը սանդղակի վրա իջեցրեց մինչև III – IV դարերը՝ հակառակ բնե-
ռը բերելով մինչև XIX դարի սկիզբ:

Ըստ այդմ՝ Հայաստանում ֆեոդալական հասարակությունը, զարգացած այլ երկրների նմանությամբ, անցել էր երեք հիմնական փուլեր՝ վաղ ֆեոդալիզմը (IV–IX դդ.), զարգացած ֆեոդալիզմը (IX–XIV դդ.) և ֆեոդալիզմի քայքայման ժամանակաշրջանը (XIV – XVIII դդ.): Այս փուլերից վերջինը, հեղինակի կարծիքով, բնորոշվում էր արտաքին ուժերի տիրապետության ազդեցությամբ ընթացող տեղաշարժերով, որոնց հետևանքով զարգացած ֆեոդալական հարաբերությունները փոխարինվեցին քոչվորական կիսանահապետական հարաբերություններով: Ֆեոդալիզմի պատմության պարբերացման Ս. Երեմյանի սխեման ընդունվեց ու հիմք հանդիսացավ դրանից դեպի ավելի վաղ դարերը գնացող պատմական փուլերի և մշակույթի պարբերացման համար (Գ. Տիրացյանի և Բ. Առաքելյանի պարբերացումը)⁷:

Ս. Երեմյանը, իր հերթին, զբաղվում էր միջնադարին նախորդող դարաշրջանների Հայաստանի ու Անդրկովկասի քաղաքական պատմության և մշակույթի հարցերով, մասնավորապես, Արեւմտյան (մ. թ. ա. VI– IV դդ.), հելլենիստական (մ. թ. ա. III– I դդ.) ու հռոմեական (մ. թ. I– IV դդ.) ժամանակաշրջաններով:

Ս. Երեմյանի քննության առարկաներ էին նաև վաղ միջնադարում հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարը, Բագրատունյաց օրոք Հայոց պետականության վերականգնումը, հայ հին և միջնադարյան մշակույթը: Դասական պատմագիտության բարձունքներում կանգնած նախորդների՝ Ն. Մառի, Ն. Ադոնցի, Հ. Մանանդյանի, Հ. Օրբելու արժանի հետևորդը՝ Ս. Երեմյանը, իր պատմական ուսումնասիրություններում Հայաստանը և մյուս երկրները տեսնում էր որպես հաղորդակից անոթներ, որպես համաշխարհային գործընթացների տեղայնացված, սակայն բազում ընդհանրություններ ու կապեր ունեցող հայելի:

⁶ Ս. Երեմյան. Опыт периодизации истории Армении эпохи феодализма.– «Вопросы истории», 1951, № 7, с. 52–73.

⁷ Գ. Թիրացյան. Опыт периодизации истории материальной культуры Армении.– «Известия АН АрмССР, общественные науки», 1957, № 2, с. 77–90; Բ. Ն. Առաքելյան և Հին Հայաստանի նյութական մշակույթի հիմնական գծերը.– ՀՍՄՀ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1960, № 7–8, էջ 81–98:

Մրանով էր պայմանավորված Ս. Երեմյանի հետաքրքրությունը նաև մոտ և հեռու երկրների ու տարածաշրջանների (Ադվանք, Վիրք, Հյուսիսային Կովկաս, Բյուզանդիա, Ռուսիա) քաղաքական ու տնտեսական պատմությամբ, մշակույթով: Այս բնույթի գիտական գործերից են՝ «Յուրի Բոգոլյուբսկին ըստ հայկական և վրացական աղբյուրների»⁸, «Լիպարիտ զորավարը և նրա նախորդները»⁹, «Լիպարիտ զորավարի հաջորդները և Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը»¹⁰:

Ս. Երեմյանին կենդանության օրոք հաճախ ճանաչում էին քարտեզագիր: Դա իրավացի է, սակայն խիստ նոսրացնում է նրա գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը: Մրանով հանդերձ՝ Ս. Երեմյանն էր, որը հետևողականորեն աղբյուրներից քաղած յուրաքանչյուր ցեղանուն կամ տեղանուն ամրագրում էր աշխարհագրական որոշակի հենքի վրա՝ այն շնչավորելով, դարձնելով պատմաաշխարհագրական, պատմամշակութային տարածք: Նա խոր իջվածքով բաժանված անցյալի և իր օրերի ավերքը կամրջեց՝ այս կառույցի հենասյուներ դարձնելով բոլոր մատչելի սկզբնաղբյուրները, պատմության բոլոր կարևոր հանգրվանների մասին եղած տվյալները: Երեմյան– պատմաբանը և Երեմյան – քարտեզագիրը միասին հյուսում են բազմաթիվ այսպիսի քարտեզներ, որոնց ճնշող մասը չի կորցրել այժմեականությունը՝ մնալով որպես հուսալի տեղեկատվական միջոց Հայաստանի, Անդրկովկասի, Փոքր Ասիայի, Հյուսիսային Միջագետքի ու Իրանի պատմության զանազան խնդիրները բացահայտելու համար¹¹: Չափազանց արժեքավոր են գիտնականի հեղինակած քարտեզները՝ 1971-ից հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմություն» ակադեմիական 8 հա-

⁸ Юрий Боголюбский в армянских и грузинских источниках.– Научные труды Ереванского государственного университета, т. 23, 1946, с. 389–421.

⁹ Ն. Մառի անվան կաբինետի աշխատություններ.– «Երևանի պետական համալսարան», 1947, № 2, էջ 103–149:

¹⁰ ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1947, - 8, էջ 65–79:

¹¹ Հեղինակի հրատարակության պատրաստած և շրջանառվող գրեթե հարյուրի հասնող քարտեզներից տե՛ս, օրինակ, Торговые пути Закавказья в конце IV века по Tabula Peutingeriana и Анониму Равеннскому.– «Вестник древней истории», 1939, № 1, с. 80; Государства Закавказья с I в. до н. э. по VII в. н. э.– История СССР для средней школы, ч. I. М., 1948, с. 5; Закавказье и Средняя Азия в VII–IX вв. (նույն տեղում, էջ 6); Киликийское армянское государство в XII–XIII вв.– В кн.: Г. Г. Микаелян. История Киликийского армянского государства. Ереван, 1952, вкладыш между с. 534 и 535; Ատլաս «Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքի՝ մաս I-ի, Երևան, 1952, յոթ թերթ քարտեզ, Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկայի ատլաս, Երևան, 1961. այստեղ, մասնավորապես, տե՛ս Ուրարտու պետությունը և հարևան երկրները մ. թ. ա. VIII – VII դդ., էջ 102, Հայաստանը հելլենիստական ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. III – I դդ.), էջ 103, Հայաստանը I–IV դդ., էջ 104:

տորյակի, Հայկական սովետական հանրագիտարանի բազմահատորյակի համար: Ս. Երեմյանի քարտեզները բազմաշերտ են՝ տվյալներ մատուցելով հայ ժողովրդի կազմավորման, ցեղային տեղաշարժերի, հին պետականության, միջնադարյան թագավորությունների, նոր և նորագույն դարաշրջանների Հայաստանի ու հարևան երկրների, բազում մշակութային երևույթների մասին:

Ս. Երեմյանի պատմական աշխարհագրությանը նվիրված աշխատանքների պսակը VII դ. Աշխարհագրույցն է: Տարաբնույթ աղբյուրների բացառիկ իմացությունը, դրանք համադրելու անկրկնելի ունակությունները նրա այս աշխատանքը դասեցին համաշխարհային գիտական քարտեզագրության լավագույն ստեղծագործությունների շարքը: Քանի դեռ Հռոմեական կայսրության կործանումից հետո իր անցյալը մոռացած Եվրոպյան պետք է կրկին ծանոթանար ինքն իրեն՝ արաբների միջոցով ներմուծվող Պլատոնի, Արիստոտելի և այլոց գործերով, հայկական այս բացառիկ հուշարձանը պահպանել էր անտիկ օյկումենի մշակույթի, մասնավորապես, աշխարհագրության լավագույն ձեռքբերումները:

Ս. Երեմյանը բացահայտեց, որ Աշխարհագրույցը անհետացած քարտեզների մատենաշարի՝ աշխարհի ատլասի բացատրագիր էր: Բնագրի դժվարին քննությամբ նա ետ բերեց կորստյան մատնված քարտեզների ժողովածուն՝ «Աշխարհագրույց»-ը¹², ինչպես և նրան համաժամանակյա հայկական գլոբուսը¹³: Ս. Երեմյանի «Աշխարհագրույց»-ին հավելված մեկնաբանություններն անսպառ տեղեկատու են պատմության, աշխարհագրության, ազգաբանության, լեզվաբանության, համեմատական առասպելաբանության, քաղաքական ու հոգևոր մշակույթի պատմության, ֆլորայի և ֆաունայի մասնագետների համար: Գիտնականի գործունեության կարևորագույն նվաճումներից է նաև պատմական ու քարտեզագրական դպրոցների ստեղծումը, որոնց երրորդ և չորրորդ սերունդները ներկայացնող գիտնականները մեր օրերում շարունակում են Ս. Երեմյանի գիտական ժառանգության երևակումը:

Ս. Երեմյանը վարժ կողմնորոշվում էր պատմական բնույթի ցանկացած դիսցիպլինի հարցերում՝ հնագիտություն, ազգագրություն, համեմատական լեզվաբանություն, վիճակագրություն, դրամագիտություն և այլն՝ իր արժեքավոր խորհուրդներով կիսվելով գործընկերների հետ:

Ս. Երեմյանի ջանքերով մի շարք կոլեկտիվ ուսումնասիրություններ վերածվել են ամփոփ մենագրությունների: Դրանցից կարևորագույնը «Հայ ժողովրդի պատմության» ակադեմիական 8 հատորյակի առաջին 2 հատորներն են,

¹² Ս. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհագրույց»-ի, Երևան, 1963:

¹³ Գլոբուսի մասին տե՛ս, օրինակ, Ս. Երեմյան. Օրացույցի պատմությունից: Երկրագունդը ըստ Անանիա Շիրակացու.՝ «Գիտություն և տեխնիկա», 1984, № 1, ներդիրներ I և IV:

որոնց էջերում ակադեմիկոսը և՛ հեղինակ էր, և՛ պատասխանատու խմբագիր: Համադրելով հին պատմիչների, հնագիտության և վիճաբանության ընձեռած ժլատ նյութը՝ Ս. Երեմյանը լուծեց մի այնպիսի բարդ խնդիր, ինչպիսին հայ ժողովրդի՝ առաջին դարերի քաղաքական պատմությունն է: Գիտնականի հանրագիտարանային հոդվածներն արժեքավոր ներդրումների մի մեկ ուրիշ բնագավառ էր:

Ս. Երեմյանը տասնամյակներ շարունակ Հայաստանի Հանրապետության ու հայ ժողովրդի, նաև Անդրկովկասի և Խորհրդային Միության դեմքն է եղել միջազգային բազում գիտաժողովներում:

Ս. Երեմյանն առօրյայում և գիտության մեջ համատեղում էր տոկունություն, աշխատասիրություն, ազնվություն, վճռականություն, ինքնավստահություն, նվիրվածություն, սրամտություն, միևնույն ժամանակ՝ համեստություն և հանդուրժողականություն, բարյացակամություն, հոգատարություն, ինքնաքննադատություն, նորով ոգևորվելու հասկություն: Դրա վկայություններից է Ս. Երեմյանի ուշագրավ աշխատանքներից մեկը, որով, ըստ էության, գիտնականը հեռանում էր հայ ժողովրդի ծագման իր նախկին վարկածի դրույթների մի մասից՝ ընդունելով ու տեղայնացնելով մի նոր վարկած (Թ. Գամկրելիձե – Վ. Իվանով)¹⁴: Առանձնապես արժեքավոր է էթնիկական տեղաբաշխման նրա քարտեզը, որը խորագրված էր “Հնդեվրոպական ընդհանրության ժամանակաշրջանը Առաջավոր Ասիայում. Հայկյան առաջին շրջանում (2492 – 1032 թթ. մ. թ. ա.)”:

Ս. Երեմյանի աշխատություններն ընթերցվում և վերընթերցվում են գիտնականների ու պատմությունը, մշակույթը սիրողների ավելի լայն հանրության միջավայրում: Այսօր էլ ակադեմիկոսի գործերը պահանջված են, քարտեզները զարմացնում են իրենց խորությամբ: Ս. Երեմյանի անձը շատերի համար մտավորականի օրինակելի կերպար է:

ՀԱՅԿ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

¹⁴ Ս. Երեմյան. Հայ ժողովրդի առաջացման պատմական միջավայրը. – “Գիտություն և տեխնիկա”, 1985, № 4, էջ 29–34: